

Polityka emerytalna w Ukrainie

Halyna Petryshyn

Instytut Pracy i Spraw Socjalnych

Wprowadzenie

Dla Ukrainy problem biedy i znacznego zróżnicowania ludności pod względem dochodów jest szczególnie dotkliwy. Dla najbardziej potrzebujących i najbardziej wrażliwych grup społecznych, zagrożonych marginalizacją i wykluczeniem społecznym, w tym emerytów, rząd próbuje prowadzić aktywną politykę regulowania dochodów ludności. Takie działania stanowią ważny element przeobrażeń związanych ze skutkami wojny i zmieniających się uwarunkowań społeczno-ekonomicznych. Wśród instrumentów regulacji dochodów ludności można wyróżnić minimalne gwarancje socjalne, takie jak płaca minimalna oraz minimalna emerytura. W ostatnich trzech dekadach przepisy regulujące kwestię zabezpieczenia społecznego i funkcjonowania systemu emerytalnego podlegały wielu reformom i ewolucjom. Jednak kierunki zmian nie były jednolite i nie przyniosły oczekiwanych wyników. Podjęte działania nie rozwiązały głównych problemów strukturalnych, z którymi zmagają się ukraiński system emerytalny: dużym deficytem funduszu emerytalnego, głodowymi świadczeniami, nieuruchomionym II filarem (kapitałowym). System emerytalny należy do najważniejszych elementów w strukturze instytucjonalnej kraju. Jednym z jego głównych zadań jest zabezpieczenie przed utratą dochodu z powodu niewykonywania pracy i związanym z tym ryzykiem ubóstwa. Realizację tego celu zapewnia utrzymanie stabilnego systemu emerytalnego, który wypłaca świadczenia. Stabilność systemu emerytalnego jest silnie uzależniona od sytuacji demograficznej i ekonomicznej kraju. Istotne jest również prowadzenie polityki emerytalnej w sposób nie tylko rozważny, ale także innowacyjny.

Pierwsze systemy emerytalne

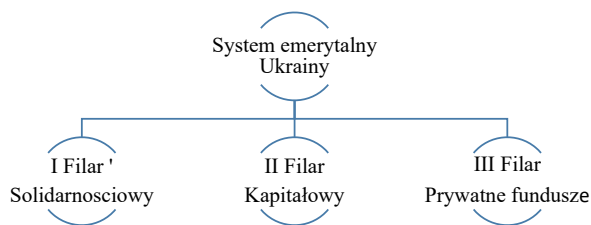
Historia emerytur sięga wielu wieków wstecz. Już w I wieku p.n.e. Juliusz Cezar wprowadził wsparcie państwa dla żołnierzy po zakończeniu służby. Wraz z rozwojem państw zmieniała się także idea emerytury: w przeszłości była ona symbolem przywilejów i wyboru, później nabrała szerszego znaczenia społecznego. Przez prawie dwadzieścia stuleci państwa zapewniały ziemię i pieniądze osobom, które odbyły służbę wojskową lub cywilną.

Fundusze emerytalne nie są innowacją, istnieją od początku XVIII wieku. Pierwszy fundusz emerytalny oparty na idei *zarabiaj na własną emeryturę* powstał w Anglii; później ten instrument finansowy trafił do carskiej Rosji, gdzie nazywano go kasą fiskalną. Do XIX wieku znany był tylko jeden powszechny model wsparcia osób starszych, tj. utrzymanie przez pracujące dzieci. Brak dzieci oznaczał konieczność pracy do końca życia lub ubóstwo, jeżeli danej osobie nie udało się zgromadzić kapitału. Ubezpieczenia społeczne, w tym emerytalne, organizowane przez państwo na szeroką skalę pojawiły się dość późno, dopiero w drugiej połowie

XIX wieku. Wprowadził je niemiecki kanclerz Otto von Bismarck, aby zapewnić dochód na starość robotnikom, a jednocześnie zatrzymać rozwój opozycji socjaldemokratycznej, poprzez realizację jej postulatów¹. Świadczenie można było uzyskać po ukończeniu 70 roku życia, dzięki opłacie składek ubezpieczeniowych przez co najmniej 30 lat. Był to bardzo wysoki próg, ponieważ średni wiek dziecka urodzonego w Niemczech w 1890 r. wynosił 42,3 lata. Dwadzieścia lat później inicjatywę przejęły Wielka Brytania i Australia, a w latach 30. XX wieku państwowy system emerytalny wprowadziły Stany Zjednoczone. Publiczny system ubezpieczeń emerytalnych w 1913 r. został przyjęty w Szwecji². W Związku Radzieckim, w tym na terenie Ukrainy, przyznano prawo do emerytury dopiero w 1956 r. Jak się okazało, wychwalany przez reżim radziecki system emerytalny nie był wzorcem sprawiedliwości. Obecnie istnieje wiele krajów, w których świadczenia emerytalne nie są dostępne dla każdego obywatela. Kraje rozwinięte znalazły rozsądny kompromis pomiędzy podmiotami publicznymi i prywatnymi w postaci zrównoważonego systemu trójstopniowego. Obecnie każde państwo buduje swój własny model systemu emerytalnego, uwzględniając specyfikę narodową, stopniowo zwiększając udział podmiotów niepaństwowych w systemie emerytalnym.

Struktura systemu emerytalnego w Ukrainie

Obecnie w Ukrainie funkcjonuje system emerytalny, który składa się z trzech filarów. Taka struktura została wprowadzona w 2004 r., po przyjęciu ustaw „O obowiązkowym państwowym ubezpieczeniu emerytalnym” i „O niepaństwowym ubezpieczeniu emerytalnym”.

Schemat. 1. System emerytalny Ukrainy

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://zakon.rada.gov.ua> (dostęp 1.11.2023).

¹ J. Petelczyc, *Systemy emerytalne na świecie. Z którego kraju brać przykład?*, Gazeta SGH, 24 września 2020, <https://pixabay.com.pl> (dostęp 1.11.2023).

² Д. Редько, Пенсійна реформа: Це буде у 2023-му, найпізніше – у 2024 році, Укрінформ 2021, <https://www.ukrinform.ua> (dostęp 9.11.2023).

I Filar: solidarnościowy (Państwowy Fundusz Emerytalny Ukrainy – PFEU; odpowiednik polskiego ZUS; *obowiązkowy*). Filar solidarnościowy funkcjonuje podobnie jak w Polsce, na zasadach solidarności międzypokoleniowej. Ma na celu zabezpieczenie dochodów na wypadek starości i utraty dochodów po zakończeniu pracy zawodowej oraz zapewnienie bezpieczeństwa socjalnego obywateli.

II Filar: kapitałowy (*obowiązkowy*), podobny do polskiego OFE. Kapitał (składki) gromadzone są na indywidualnym koncie i przekazywane do funduszy inwestycyjnych. Kapitał pomnażany jest zgodnie z zasadami określonymi przez prawo w celu zapewnienia bezpieczeństwa.

III Filar: prywatne fundusze emerytalne: branżowe i korporacyjne fundusze emerytalne, (*nieobowiązkowy, dobrowolny*); uzupełnia system solidarnościowy – działa od 2005 r.³

Obowiązujący system emerytalny to system nie tylko obowiązkowych, ale także dobrowolnych składek, który daje możliwość dodatkowego oszczędzania na emeryturę (III filar). Pierwszy filar – solidarnościowy jest głównym źródłem dochodu po przejściu na emeryturę. Drugi i trzeci filar są do siebie podobne: w obu przypadkach chodzi o kumulację kapitału, różnica polega na charakterze opłacania składek emerytalnych. W drugim filarze składki są obowiązkowe, natomiast w trzecim – dobrowolne⁴. Obecnie w Ukrainie funkcjonuje jedynie I filar (solidarnościowy) i III filar (prywatne fundusze emerytalne), II filar (kapitałowy) planowano wprowadzić najpóźniej w 2024 r.

Transformacja ukraińskiego systemu emerytalnego

Kwestia świadczeń emerytalnych w Ukrainie pozostaje od wielu lat priorytetowa i wymaga skutecznego i kompetentnego rozwiązania. Od dłuższego czasu wśród urzędników i parlamentarzystów toczą się gorące dyskusje na temat reformy systemu emerytalnego. Od wielu lat ukraiński system emerytalny potrzebuje zreformowania i zmian – z uwagi na powszechne zjawisko pracy w szarej strefie (bez opłacania składek emerytalnych), gigantyczną lukę finansową, dramatyczną sytuację demograficzną i dużą emigrację.

Ukraiński system emerytalny wywodzi się z ZSRR. Jego historia zaczyna się 21 grudnia 1990 r., kiedy to został utworzony ukraiński republikański oddział Funduszu Emerytalnego ZSRR, który w styczniu 1992 r. został przekształcony w Fundusz Emerytalny Ukrainy.

³ М. Лазебна, Про пенсійну реформу і запровадження накопичувальної системи, Міністерство соціальної політики України, Київ 2021, <https://www.msp.gov.ua> (dostęp 30.10.2023).

⁴ А. Булигіна, Д. Загорська, Пенсійний фонд України та вдосконалення персійного фондузабезпечення, Економіка праці та соціальна політика, Харківський Національний Університет ім. С. Кузнеця, Бізнес Інформ 2020, № 7, s. 161.

FEU poważnie zachwiał się w latach 1993-1994, kiedy hiperinflacja zredukowała realną wartość emerytur prawie o 70%. Emeryci niemal z dnia na dzień stali się jedną z najbiedniejszych grup społecznych w Ukrainie, a ci, którzy trzymali oszczędności w lokalnej walucie utracili dorobek całego życia. W 1997 r. powstała pierwsza grupa robocza, która miała za zadanie opracować plan reform. W 1998 r. do Rady Najwyższej Ukrainy (RNU) wpłynęły projekty ustaw *O zagranicznym państwowym ubezpieczeniu emerytalnym* i *Niepaństwowym funduszach emerytalnych*. Pomimo tego, że w 1998 r. reforma emerytalna była głównym warunkiem podpisania memorandum Ukrainy z Międzynarodowym Funduszem Walutowym (MFW), nie odbyło się nawet pierwsze czytanie projektów ustaw na plenum RNU.

Proces transformacji systemu emerytalnego Ukrainy można podzielić na trzy główne etapy.

Pierwszy etap rozpoczął się w 2003 r., gdy Rada Najwyższa przyjęła dwie najważniejsze ustawy emerytalne: *O obowiązkowym państwowym ubezpieczeniu emerytalnym* oraz *O niepaństwowym świadczeniach emerytalnych*. W 2004 r. rozpoczął się proces wdrażania reformy emerytalnej, która zakładała: zmianę systemu solidarnościowego; utworzenie obowiązkowego systemu kapitałowego; rozwój dobrowolnego niepaństwowego systemu kapitałowego (prywatne fundusze emerytalne). W ten sposób nastąpiło przejście od państwowego systemu solidarnościowego do nowego systemu emerytalnego, opartego na trzech filarach. W 2004 r. został uruchomiony III filar (prywatne fundusze emerytalne), czyli branżowe i korporacyjne fundusze emerytalne. Takich funduszy jest obecnie ponad 60, są one administrowane przez podmioty oficjalnie zarejestrowane w Ukrainie.

Opisane wyżej wydarzenia mogły zyskać historyczne znaczenie, jednak przyjęte przez RNU ustawy nigdy nie przekształciły się w reformę emerytalną i nie zmieniły w sposób trwały systemu emerytalnego, a jedynie określiły ramy i kierunki zmian. Podjęto decyzję, że odrębna ustawa o utworzeniu drugiego filaru świadczeń emerytalnych będzie przyjęta później. Etapy transformacji oraz zmiany, jakie zaszły w systemie emerytalnym Ukrainy w wyniku reform, przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Etapy transformacji systemu emerytalnego w Ukrainie

Lp.	Istotne zmiany	I etap – 2004 r.	II etap – 2011 r.	III etap – 2017 r.
1.	Wiek emerytalny	mężczyźni – 60 lat kobiety – 55 lat	60 lat	60, 63, 65 lat
2.	Minimalny staż ubezpieczeniowy (staż pracy) w latach	5 lat Minimalny okres (<i>staż</i>) ubezpieczeniowy niezbędny do pobierania <i>minimalnej emerytury</i> ^A po osiągnięciu wieku emerytalnego: mężczyźni – 25 lat kobiety – 20 lat	15 lat mężczyźni – 35 lat kobiety – 30 lat	25 lat Etapowe, coroczne zwiększanie okresu stażu, docelowy poziom 35 lat miałby zostać osiągnięty w 2028 r.
3.	Minimalna emerytura	W wysokości minimum egzystencji dla osób, które zakończyły swoją aktywność zawodową	W wysokości minimum egzystencji dla osób, które zakończyły swoją aktywność zawodową	Od 1 stycznia 2018 r. 40% minimalnej płacy, ale nie mniej niż minimum egzystencji dla osób, które zakończyły swoją aktywność zawodową
4.	Maksymalna emerytura	Brak ograniczenia	10 kwot minimum egzystencji dla osób, które zakończyły swoją aktywność zawodową: od 1.01.2016 – 10 740 UAH.	10 kwot minimum egzystencji dla osób, które zakończyły swoją aktywność zawodową; tymczasowo, wg stanu na 31.12.2017 – 10 740 UAH.
5.	Wysokość składek odprowadzanych do solidarnościowego systemu FEU	Wysokość składek odprowadzanych do FEU: pracodawca – 33% (<i>składki emerytalne</i>); pracownik – 2% od wynagrodzenia, (<i>składki emerytalne</i>)	Wysokość składek odprowadzanych do FEU: pracodawca – od 36,76% do 49,7% (<i>składki emerytalne</i>) w zależności od klasy ryzyka zawodowego	Wysokość odprowadzanych składek do FEU: pracodawca – 22% (<i>składki emerytalne</i>)

^A Najniższa emerytura, nazywana również minimalną, jest świadczeniem wypłacanym uprawnionym do tego osobom. W 2023 r. najniższa emerytura (emerytura minimalna) wypłacana w Ukrainie wynosi 2093 UAH i jest waloryzowana. Warunki jej przyznawania zostały określone przez przepisy ustawy o obowiązkowym państwowym ubezpieczeniu emerytalnym. Mogą ją otrzymać osoby, które spełniają dwa podstawowe warunki: osiągnęły wiek emerytalny 60 lat; mają odpowiednią liczbę przepracowanych lat. Do 2023 r. kobiety, chcące otrzymać prawo do minimalnej emerytury, musiały wykazać 30 lat składkowych, a mężczyźni o 5 lat więcej, czyli 35 lat. Od 1 stycznia 2023 r. prawo do minimalnej emerytury uzyskują osoby, które wykażą 30 lat składkowych (kobiety i mężczyźni), w kolejnych latach corocznie ten staż się zwiększa, w efekcie docelowy poziom 35 lat miałby zostać osiągnięty w 2028 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://zakon.rada.gov.ua> (dostęp 6.11.2023).

Częste kryzysy polityczne, a następnie wielka zapaść gospodarcza lat 2008-2009 zepchnęły temat reformy emerytalnej na dalszy plan, opóźniając realne zmiany o co najmniej kolejne siedem lat.

Po zwycięstwie Wiktora Janukowycza w wyborach prezydenckich w 2010 r. rząd stanął w obliczu wielkiego deficytu Funduszu Emerytalnego. W 2011 r. wynosił on 30,1 mld UAH, czyli jedną dziesiątą wszystkich wydatków budżetu państwa w tym roku. Konieczność podniesienia wieku emerytalnego była oczywista. Deficyt funduszu emerytalnego wymusił wprowadzenie rządowej reformy emerytalnej.

Drugi etap reformowania systemu emerytalnego nastąpił w październiku 2011 r., po przyjęciu przez Radę Najwyższą ustawy o reformie emerytalnej. Główne założenie zmian to wydłużenie minimalnego stażu pracy niezbędnego dla uzyskania emerytury z 15 do 25 lat. Pomimo poważnych oporów w Radzie udało się podnieść wiek emerytalny kobiet z 55 do 60 lat (zwiększenie o 6 miesięcy w każdym kolejnym roku z perspektywą osiągnięcia pułapu 60 lat w 2021 r.), wydłużyć wymagany okres ubezpieczeniowy (okres, w którym pracujący obywatel dokonuje odpisów na Fundusz Emerytalny), a także ograniczyć wysokość maksymalnych emerytur.

Trzeci etap reformy to kontrowersyjne i szeroko dyskutowane zmiany wprowadzone w 2017 r. Ich głównym założeniem było wydłużenie minimalnego stażu pracy dla uzyskania emerytury. Formalnie wiek emerytalny nie został podwyższony (nadal wynosi 60 lat), ale prawo do emerytury mogą uzyskać wyłącznie osoby, które posiadają odpowiedni staż pracy, pozostali będą mogli przejść na emeryturę dopiero w wieku 65 lat. Ponadto reforma przewiduje likwidację specjalnych emerytur, m.in. dla urzędników, prokuratorów, sędziów, pracowników oświaty, ochrony zdrowia (jedynym wyjątkiem będą wojskowi)⁵. Zmiana systemu emerytalnego w 2017 r. była jednym z najważniejszych przedsięwzięć transformacji w Ukrainie. Jednak reforma nie została dokończona.

Po latach borykania się z problemem Funduszu Emerytalnego ukraiński rząd w 2021 r. powrócił do problemu i uchwalił projekt zmian systemu emerytalnego pn. *Koncepcja reformowania systemu emerytalnego*. Projekt przewidywał ograniczenie obowiązującej formy solidarnościowej i przeniesienie ciężaru odpowiedzialności za finanse emerytów z PFE na prywatne fundusze emerytalne. Rząd zamierzał do końca 2021 r. uruchomić system kapitałowy dla osób w wieku poniżej 35 lat, pracujących w szkodliwych lub ciężkich warunkach, które, zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem, posiadają prawo do wcześniejszej emerytury. Pracodawcy będą płacić podwyższoną stawkę składki na ubezpieczenie emerytalne – od 7 do 15% w zależności od rodzaju wykonywanej pracy przez pracowników. W założeniu miałyby to dać 2-3 mld UAH rocznie.

Fundusz Emerytalny Ukrainy miał przekazywać składki niepaństwowym funduszom emerytalnym i firmom ubezpieczeniowym wskazanym przez ubezpieczonych. Zmiana ta miała dotyczyć pracowników – potencjalnych klientów prywatnych funduszy emerytalnych. Efekt wprowadzonych zmian miał być wielowymiarowy. Zakładano, że wprowadzenie systemu kapitałowego korzystnie wpłynie na gospodarkę i ograniczy szarą strefę na rynku pracy.

Inwazja Rosji na Ukrainę w 2022 r. zmieniła sytuację, prowokując i przyspieszając bolesne procesy w gospodarce: sytuacja demograficzna znacznie się pogorszyła, zmniejszyła się liczba pracowników płacących składki na ubezpieczenia emerytalne

⁵ S. Matuszak, *Reforma emerytalna na Ukrainie*, <https://www.osw.waw.pl> (dostęp 5.11.2023).

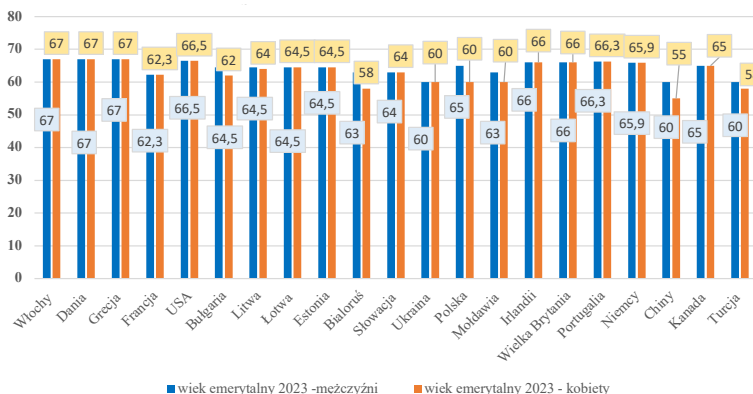
i społeczne, aktywność gospodarcza spadła. Podsumowując: zmiany przepisów emerytalnych wprowadzane w ciągu ostatnich kilkunastu lat miały skutek odwrotny od zamierzonego. Zamiast zmniejszyć lukę w finansach systemu emerytalnego powodują jej zwiększenie. Obecnie deficyt Funduszu Emerytalnego wynosi 206,7 mld UAH⁶. To katastrofalnie dużo. Ukraiński system emerytalny wymaga pilnej reanimacji. W czasie wojny reformę trudno przeprowadzić, ale jeśli tego się zaniecha, system może stać się niewydolny. Stale zmniejsza się związek między wielkością oszczędności emerytalnych a wysokością przyszłej emerytury. A co najważniejsze: dramatycznie obniżyła się wiarygodność systemu, to znaczy przekonanie, że przyszłe świadczenia zależą rzeczywiście od stażu pracy. Większość Ukraińców nie zdaje sobie sprawy, iż efektem reform będzie relatywne obniżenie świadczeń, a w przyszłości emerytury mogą być korzystne tylko dla tych, którzy będą pracować jak najdłużej, a do tego dobrze zarabiać.

Wiek emerytalny w Ukrainie na tle innych krajów

Proces podwyższania wieku emerytalnego dla kobiet rozpoczęto w Ukrainie w 2011 r., przy czym był on rozłożony w czasie. Wiek emerytalny wydłużał się o sześć miesięcy w każdym kolejnym roku, z perspektywą osiągnięcia pułapu 60 lat w 2021 r. Cel został osiągnięty, wiek emerytalny kobiet i mężczyzn zrównano na poziomie 60 lat. Drugą istotną zmianą w ukraińskim systemie emerytalnym było wydłużenie minimalnego stażu pracy, niezbędnego dla uzyskania emerytury. W wyniku tej zmiany wiek emerytalny nie został podwyższony (nadal wynosi 60 lat), ale prawo do emerytury uzyskują wyłącznie osoby, które mają minimalny staż pracy. Pozostali będą mogli przejść na emeryturę dopiero w wieku 63 lub 65 lat.

W większości państw Europy i na świecie wiek emerytalny jest wyższy lub taki sam jak w Ukrainie. Mniejsze różnice są w przypadku wieku emerytalnego dla mężczyzn, a znacznie większe w przypadku kobiet. Obecnie w krajach wysokorozwiniętych panuje tendencja, by wiek emerytalny dla kobiet i mężczyzn wyrównywać. Dzieje się to poprzez podwyżkę wieku emerytalnego dla kobiet lub dla obu płci, ale w różnym stopniu.

⁶ Звіт, Огляд основних підсумків роботи Пенсійного фонду України за січень – серпень 2023 року, (<https://www.pfu.gov.ua> (dostęp 6.11.2023)).

Wykres 1. Wiek emerytalny w wybranych krajach

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://pl.tradingeconomics.com> (dostęp 6.11.2023).

Wiek emerytalny dla mężczyzn w Ukrainie różni się od rozwiązań przyjętych w innych państwach europejskich, choć w przyszłości może się to zmienić. Taki sam wiek emerytalny dla mężczyzn jak w Ukrainie obowiązuje w Turcji i Chinach (60 lat). Znacznie wyższy wiek wprowadzono w Danii, Grecji, we Włoszech (67 lat), Irlandii, Wielkiej Brytanii (66 lat), Stanach Zjednoczonych (66,5), Niemczech (65,9), Portugalii (66,3 lat) oraz Kanadzie (65 lat). Warto dodać, że w każdym z wymienionych państw wiek emerytalny jest jednakowy dla obu płci. To pokazuje, jak niecodziennym rozwiązaniem w dzisiejszych społeczeństwach jest różny wiek emerytalny dla kobiet i mężczyzn. Nieco wyższy wiek emerytalny dla mężczyzn niż w Ukrainie obowiązuje w Białorusi, Mołdawii oraz Słowacji (64 lata), Litwie, Estonii, Łotwie (64,5 lata) i Bułgarii (64,5 lata). W przypadku Litwy, Bułgarii, Białorusi, Mołdawii oraz Polski wiek emerytalny dla kobiet i mężczyzn różni się.

Wiek emerytalny dla ukraińskich kobiet jest jednym z najniższych. Niższy niż w Ukrainie jest w Białorusi (58 lat), Turcji (58 lat), Chinach (55 lat). W Polsce jest taki sam jak w Ukrainie (60 lat). Natomiast w większości krajów europejskich zrównywanie wieku emerytalnego kobiet i mężczyzn jest normą. Zróżnicowanie między płciami istnieje głównie w krajach byłego bloku socjalistycznego. W krajach Europy Zachodniej różnice praktycznie nie istnieją (przynajmniej jeśli chodzi o bazowy wiek emerytalny nieuwzględniający obniżek (np. z tytułu posiadanych dzieci). Z uwagi na rosnące obciążenie demograficzne praktycznie we wszystkich krajach toczy się dyskusja na temat potrzeby podwyższenia wieku emerytalnego. Zmiany wieku emerytalnego w wybranych krajach w ostatnich latach przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Zmiana wieku emerytalnego w wybranych krajach

Kraj	Wiek emerytalny – mężczyźni			Wiek emerytalny – kobiety	
	Rok zmiany	Zmiana wieku	Wiek w 2023 r.	Zmiana wieku	Wiek w 2023 r.
Włochy	2019	66,6	67	66,6	67
Dania	2020	66,5	67	66,5	67
Grecja	2014	66	67	66	67
Francja	2022	62	62,3	62	62,3
USA	2022	66,3	66,5	66,3	66,5
Bułgaria	2022	64,4	64,5	61,8	62
Litwa	2022	64,3	64,5	63,7	64
Łotwa	2022	64,3	64,5	64,3	64,5
Estonia	2022	64,3	64,5	64,3	64,5
Białoruś	2020	62,5	63	57,5	58
Słowacja	2020	63	64	63,0	64
Ukraina	2020	60	60	59,5	60
Polska	2017	65	65	60	60
Mołdawia	2018	62,7	63	59,5	60
Irlandia	2014	66	66	66	66
Wielka Brytania	2019	65,8	66	65,8	66
Portugalia	2023	66,9	66,3	66,9	66,3
Niemcy	2022	65,8	65,9	65,8	65,9
Chiny	2014	60	60	50	55
Kanada	2014	65	65	65	65
Turcja	2014	60	60	58	58

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://pl.tradingeconomics.com> (dostęp 1.11.2023).

Szybko starzejące się populacje, rosnąca długość życia oraz wydłużający się okres życia w zdrowiu zmusza rządy do działań mających na celu wydłużenie okresu, w którym pracownicy pozostaną na rynku pracy.

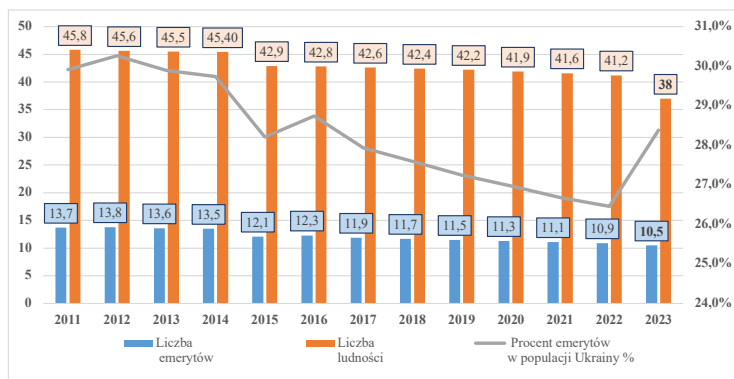
Starzenie się populacji zmusiło rządy do podniesienia wieku emerytalnego w latach 2019-2023. W Danii w 2020 r. podniesiono wiek emerytalny – z 66,5 do 67 lat dla kobiet i mężczyzn. Wiek emerytalny wzrósł także w Portugalii (z 66,5 do 66,6 lat), ale w 2023 r. został znów obniżony zarówno dla kobiet, jak i dla mężczyzn z 66,6 do 66,3 lat. Kolejny kraj, który w ostatnich dwóch latach podniósł wiek emerytalny dla obu płci to Stany Zjednoczone (z 66,3 do 66,5). Wiek emerytalny został również podniesiony w Bułgarii, dla mężczyzn z 64,4 do 64,5 lat, a dla kobiet z 61,8 do 62 lat. Wiek emerytalny podwyższono także na Litwie (z 64,3 do 64,5 lat dla mężczyzn i z 63,7 do 64 lat dla kobiet), w Estonii (z 64,3 do 64,5 lat dla mężczyzn i kobiet), Łotwie (z 64 do 64,3 lat dla mężczyzn i kobiet). Wiek emerytalny jest także podwyższany we Francji – ale stopniowo (z 62 do 64 lat). Białorusini również będą później przechodzić na emeryturę. W Białorusi podwyższono wiek emerytalny z 62,5 do 63 lat dla mężczyzn i z 57,5 do 58 lat dla kobiet. W tym samym czasie wiek emerytalny kobiet podwyższono w Mołdawii (z 59,5 do 60 lat). W Polsce sytuacja

wygląda inaczej. W 2013 r. rozpoczęto proces podnoszenia wieku emerytalnego do poziomu 67 lat dla obu płci. Podwyżka była mocno rozłożona w czasie: wiek emerytalny wydłużał się o jeden miesiąc co kwartał. W efekcie docelowy poziom miał zostać osiągnięty w 2020 r. dla mężczyzn oraz w 2040 r. dla kobiet. Reforma ta została jednak cofnięta w 2017 r. i powrócono do starego wieku emerytalnego – 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn.

Współczesne państwa stoją przed koniecznością zaoferowania godnych emerytur rosnącej liczbie mieszkańców w starszym wieku.

Zmiana liczebności populacji emerytów

W ciągu 32 lat od odzyskania przez Ukrainę niepodległości liczba jej ludności znacząco spadała: z 52,2 mln w 1993 r. do 41,2 mln w 2022 r. Wraz ze spadkiem liczby ludności zmniejszyła się również populacja emerytów. Warto zauważyć, że w roku uzyskania niepodległości przez Ukrainę (1991) – liczba emerytów wynosiła 13,1 mln osób i w ciągu dwóch lat wzrosła do 14,2 mln osób. Przez kolejne kilka lat liczba ukraińskich emerytów stopniowo malała. Zmiany w populacji ogółu ludności oraz emerytów w Ukrainie w ostatnich latach przedstawia wykres 2.

Wykres 2. Zmiany liczebności populacji emerytów w stosunku do liczby ludności (udział w proc.)

Od 2014 r. – bez uwzględnienia okupowanych terytoriów (Krym, Donbas).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://index.minfin.com.ua> (dostęp 1.11.2023).

Liczba emerytów w Ukrainie z roku na rok zmniejsza się o co najmniej 0,3 mln. Rosyjska agresja w 2022 r. zaostrzyła i tak kryzysową sytuację demograficzną, pogłębiając ubytek ludności wynikający z wysokiej dynamiki migracyjnej. W 2011 r. liczba ludności wynosiła 45,8 mln, w 2015 spadła do 42,9 mln, a w 2023 to zaledwie 38 mln osób. Trwająca wojna skutkuje dużą liczbą ofiar wśród wojskowych, głównie mężczyzn w wieku produkcyjnym, oraz cywilów. Inwazja pogorszyła fizyczne i psychiczne zdrowie obywateli, i przyczyniła się do dalszego spadku liczby ludności,

szczególnie osób starszych. Prognozy odnośnie do liczby ludności Ukrainy po zakończeniu wojny są skrajnie pesymistyczne.

Obecnie większość populacji kraju składa się z dwóch kategorii wiekowych: osób urodzonych w latach 1958-1964 (osoby w wieku emerytalnym) i osób urodzonych w latach 1982-1988. Warto zauważyć, że populacja kraju szybko się starzeje, a wśród osób starszych dominują kobiety. Wśród ukraińskich emerytów w wieku od 70 do 90 lat liczba kobiet jest dwukrotnie większa niż liczba mężczyzn.

Niska wartość emerytur

W pierwszych latach niepodległości wysokość świadczeń emerytalnych w Ukrainie radykalnie się zmieniała: od milionów rubli do tysięcy hrywien (UAH). Obecnie ukraińscy emeryci są najliczniejszą i najmniej zamożną grupą społeczną. Niestety wciąż daleko nam do poziomu europejskiego, gdzie przeciętna miesięczna emerytura jest wielokrotnie wyższa. U naszych najbliższych sąsiadów przeciętna miesięczna emerytura w 2023 r. wyniosła: w Polsce – 3455,95 zł⁷ (czyli 30 896,2 UAH), w Niemczech nieco ponad 1500 euro⁸ (czyli 58 995 UAH), w Łotwie 375 euro (czyli 1474 UAH), w Ukrainie – 5350 UAH.

Liczba osób, które zakończyły aktywność zawodową z roku na rok spada. Zmieniają się także kwoty przeciętnych emerytur. Tendencje zmian przeciętnej emerytury, w wybranych latach w walucie narodowej i jej równowartości w dolarach USD, oraz tendencje zmian liczby emerytów w wybranych latach w określonym czasie przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Przeciętna emerytura w wybranych latach

Lp.	Rok	Waluta krajowa (UAH)	Dolar USD	Ilość emerytów (w mln)
1.	1995	1 156 0002* ↑	10,6	14,5
2.	1998	52,2 ↑	27,34	14,53
3.	2001	83,7 ↑	15,41	14,45
4.	2004	182,2 ↑	34,18	14,4
5.	2007	478,4 ↑	94,73	13,9
6.	2010	1032,6 ↑	129,12	13,7
7.	2013	1470,7 ↑	184	13,6
8.	2016	1699,5 ↑	70,05	12,3
9.	2019	2645,7 ↑	94,9	11,5
10.	2022	3991,5 ↑	142,65	10,9

Od 2014 r. – bez uwzględnienia okupowanych terytoriów (Krym, Donbas).

* Miliony rubli.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://www.ukrstat.gov.ua> (dostęp 1.11.2023).

⁷ Po przeliczeniu 1 zł = 8,94 UAH.

⁸ Po przeliczeniu 1 euro = 39,33 UAH.

W 1991 r., w czasach ZSRR, przeciętna emerytura ukraińskich emerytów wynosiła 110 rubli. W latach 1994-1995 wysokość emerytury od setek tysięcy wzrosła do miliona rubli – 1 156 000, w tym czasie populacja emerytów wynosiła 14,5 mln osób. W 1996 r. UAH stała się oficjalną walutą w Ukrainie, zastępując ruble – w portfelach ukraińskich emerytów pojawiła się we wrześniu 1996 r. Wysokość przeciętnego świadczenia emerytalnego, czyli emerytura w tym czasie wynosiła 38,8 UAH, by już w 2001 r. osiągnąć 83,7 UAH, liczba emerytów w tym czasie spadła do 14,45 mln osób. Po *Pomarańczowej rewolucji* w 2005 r., wysokość emerytury wzrosła do 323 UAH. Sytuacja emerytów poprawiła się dopiero w 2010 r., po wprowadzeniu w życie ustawy *O podwyższeniu standardów socjalnych*, która była jednym z warunków otrzymania przez Ukrainę kolejnej transzy kredytu z Międzynarodowego Funduszu Walutowego. Wtedy przeciętna emerytura wzrosła powyżej 1000 UAH i stanowiła już równowartość ok. 40% średniej pensji: w 2013 r. było to 1470,7 UAH, a najwyższe świadczenie w przeliczeniu na dolary wynosiło 184 USD.

W 2016 r., po *Rewolucji godności*, przeciętna emerytura wynosiła 1699,5 UAH i spadła w dolarach USD do 70. Wprowadzenie w życie reformy emerytalnej w 2017 r. spowodowało wzrost przeciętnej emerytury w 2018 r. do wysokości 2557 UAH, a w 2019 r. do 2645,7 UAH. Wzrost przeciętnej emerytury odbywa się dzięki zmianom wprowadzonym przez rząd (zwiększono wydatki na wypłatę emerytur kosztem zmniejszenia wydatków na programy socjalne i dopłaty dla rolników). W 2022 r. przeciętna emerytura wzrosła do 3991,5 UAH i stanowiła równowartość ok. 26% średniej pensji. Jedną z podstawowych przyczyn tak wysokiej podwyżki w 2023 r. jest inflacja, ponieważ formuła waloryzacji rent i emerytur wygląda następująco: sumuje się przeciętne wynagrodzenie oraz stopę inflacji za rok bieżący i poprzedni (w danym przypadku 2022 r.). Wskaźnik waloryzacji w 2023 r. to 19,7%.

Odejście z rynku pracy na emeryturę sprawia, że jednocześnie zmniejsza się liczba osób w wieku produkcyjnym, a zwiększa liczba osób w wieku poprodukcyjnym. Oznacza to, że coraz mniej osób pracujących utrzymuje coraz więcej osób niepracujących. Zjawisko to w Ukrainie będzie bardzo widoczne i szybko rosnące. W ciągu ostatnich lat miliony obywateli w wieku produkcyjnym wyemigrowały w poszukiwaniu chleba za granicę oraz uciekając przed wojną. Ukraina przed 2022 r. zajmowała ósme miejsce wśród krajów, których obywatele wyjeżdżają do pracy za granicę ze wskaźnikiem 5,5-6 mln osób. Spośród tych osób ponad 1,5 mln pracowało w Polsce⁹. W rezultacie nie ma komu utrzymywać emerytów, którzy i tak dostają głodowe świadczenia, często poniżej minimalnego progu egzystencji. Prawie 30% ukraińskich emerytów – według danych PFEU – pobiera świadczenia niższe niż 3 tys. UAH, czyli 400 zł. Według danych statystycznych z 2022 r. aktywność

⁹ *World Migration Report 2022*, <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/> (dostęp 6.11.2023).

zawodowa spadła o 30%¹⁰. Stosunek osób pracujących do emerytów i rencistów wynosi 1:1. Oznacza to, że jeden pracujący Ukrainiec, który płaci składki, faktycznie utrzymuje jednego emeryta. W związku z migracją wskaźnik ten może ulec pogorszeniu, co będzie miało negatywny wpływ na finansowanie emerytur.

Przeciętna emerytura, tj. 5350 UAH często nie pokrywa podstawowych potrzeb osób starszych. Stopa zastąpienia, czyli stosunek wysokości przyszłej emerytury do ostatniego wynagrodzenia, spada do 30%, to znaczy, że dochód danej osoby zmniejsza się trzykrotnie w momencie przejścia na emeryturę. Tendencja spadkowa stopy zastąpienia jest wynikiem ewolucji ustawodawstwa emerytalnego, przejścia od systemu radzieckiego do obecnego. Wartość emerytur w stosunku do wynagrodzeń spadła z 60-65% (choć nie dla wszystkich emerytów) do 30% wynagrodzenia i obecnie utrzymuje się na stałym poziomie¹¹.

Spadek aktywności zawodowej oraz liczby osób w wieku produkcyjnym zwiększa prawdopodobieństwo negatywnych konsekwencji zarówno dla systemu emerytalnego, jak i dla każdego obywatela. Ubytek populacji ludności w wieku produkcyjnym, z 17,4 mln w 2021 r. do 12,5 mln osób w 2023 r. (39%), spowoduje zmniejszenie wpływów składkowych do funduszu emerytalnego, co grozi ryzykiem niedofinansowania, a w konsekwencji niewypłacalności. Obecnie funkcjonujący solidarnościowy system emerytalny powoli staje się niewydolny. Według wyników badań dot. ludności Ukrainy, przeprowadzonych przez Kijowską Szkołę Ekonomiczną, liczba mieszkańców kraju wskutek rosyjskiej agresji i emigracji zmniejszy się w 2030 r. z 38 do 32 mln¹². Pod koniec 2021 r. liczba emerytów w Ukrainie wynosiła 10,9 mln osób, a do 2032 r. zwiększy się do 12,2 mln na skutek starzenia się społeczeństwa. W tym czasie wielkość zatrudnienia wyniesie 11,7 mln osób, zatem osób pracujących będzie mniej niż emerytów. Obciążenie ekonomiczne każdego pracownika wzrośnie z 15,7 tys. UAH w 2021 r. do 28,7 tys. UAH w 2030 r.

Struktura wysokości świadczeń wypłacanych przez PFEU

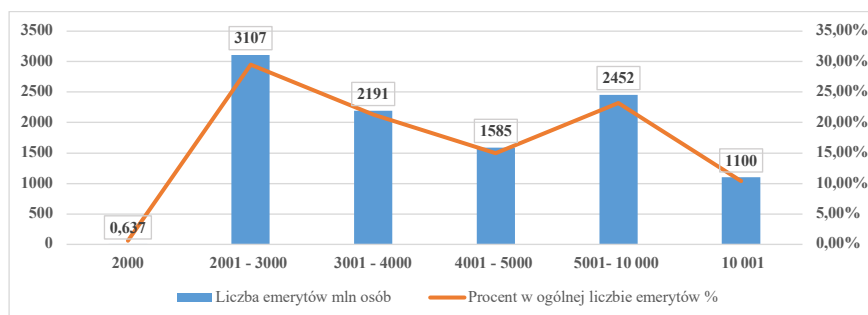
Przed wojną minimalną emeryturę podwyższano dwa razy do roku – 1 lipca i 1 grudnia. Na 2023 r. nie zaplanowano podwyższenia wysokości świadczeń: w tym roku najniższa emerytura wynosi 2093 UAH. Według stanu na 1 października 2023 r. w kraju mieszka 10,5 mln emerytów, przeciętna emerytura to 5350 UAH (ok.

¹⁰ Л. Забуранна, Реформа пенсійної системи: складні часи вимагають системних рішень, Економічна правда, 12 травня 2023 року, <https://www.epravda.com.ua> (dostęp 5.11.2023).

¹¹ Д.Редько, Пенсійна реформа: Це буде у 2023-му, найпізніше – у 2024 році, Укрінформ 2021, <https://www.ukrinform.ua> (dostęp 9.11.2023).

¹² А. Якобчук, Україну очікує значне скорочення населення до 2030 року: Прогноз KSE 2023, <https://slovoproslowo.info> (dostęp 5.11.2023).

146 USD¹³), a dla pracujących emerytów – 5614 UAH (ok. 153 USD). Strukturę świadczeń wypłacanych przez PFEU przedstawia wykres 3.

Wykres 3. Struktura wysokości świadczeń wypłacanych przez PFEU w 2023 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://www.ukrstat.gov.ua> (dostęp 1.11.2023).

Emeryturę w wysokości od 2000 do 3000 UAH pobiera największy odsetek emerytów – 29,5%. Najmniejsza liczba emerytów, tj. 0,637 mln osób, pobiera minimalne świadczenia w wysokości do 2000 UAH. Nieco ponad jedna piąta emerytów (21,3%) pobiera świadczenia w wysokości od 3001 do 4000 UAH. Tylko 15% (1,585 mln osób) pobiera świadczenia w wysokości od 4001 do 5000 UAH. Prawie jedna czwarta emerytów (23,2%) pobiera świadczenia w wysokości od 5001 do 10 000 UAH – łącznie to 2,452 mln osób. Niewielki odsetek emerytów (10,4%), czyli 1,100 mln osób pobiera miesięcznie świadczenia przekraczające 10 000 UAH.

Emeryci są jedną z najbardziej wrażliwych kategorii społeczeństwa, zwłaszcza w czasie wojny. Osoby starsze potrzebują więcej uwagi, właściwej opieki, wystarczającej ilości leków itp. W warunkach stanu wojennego niezwykle istotna jest pomoc socjalna dla emerytów i rencistów.

Wiek emerytalny w Ukrainie

Przez osiągnięcie wieku emerytalnego należy rozumieć ukończenie odpowiedniego roku życia, który uprawnia do zaprzestania aktywności zawodowej oraz pobierania świadczenia emerytalnego. Staż pracy to najczęściej okres, w którym pracownik świadczy pracę w ramach stosunku pracy, a więc na podstawie umowy o pracę, powołania, mianowania, wyboru bądź spółdzielczej umowy o pracę, bez względu na tryb rozwiązania stosunku pracy czy na wielkość etatu. Wiek emerytalny 60 lat dla kobiet i 60 lat dla mężczyzn jest niewspółmierny z wyzwaniem demograficznymi, które stoją przed Ukrainą. Warunki konieczne do uzyskania emerytury w 2023 r. to

¹³ Kurs USD = 36,6 UAH (NBU).

ukończenie 60 roku życia i posiadanie co najmniej 30 lat stażu pracy. W kolejnych latach wymagania w sprawie minimalnego stażu pracy będą się zwiększać. Jednak nawet dziś, w wieku 60 lat nie można przejść na emeryturę, jeśli nie posiada się wymaganego stażu pracy. Jest to tzw. ukryte podwyższenie wieku emerytalnego.

Tabela 4. Warunki przejścia na emeryturę: wiek i staż pracy

Lp.	Okres osiągnięcia wieku emerytalnego	Wiek – 60 lat	Wiek – 63 lata	Wiek – 65 lat
		Staż pracy		
1.	1.01.2023 – 31.12.2023	nie mniej niż 30 lat	od 20 do 30 lat	od 15 do 20 lat
2.	1.01.2024 – 31.12.2024	nie mniej niż 31 lat	od 21 do 31 lat	od 15 do 21 lat
3.	1.01.2025 – 31.12.2025	nie mniej niż 32 lata	od 22 do 32 lat	od 15 do 22 lat
4.	1.01.2026 – 31.12.2026	nie mniej niż 33 lata	od 23 do 33 lat	od 15 do 23 lat
5.	1.01.2027 – 31.12.2027	nie mniej niż 34 lata	od 24 do 34 lat	od 15 do 24 lat
6.	od 1.01.2028	nie mniej niż 35 lat	od 25 do 35 lat	od 15 do 25 lat

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://www.msp.gov.ua> (dostęp 1.11.2023).

Warunkiem nabycia prawa do emerytury według nowych zasad, po ukończeniu 60 roku życia w 2023 r., konieczne jest posiadanie co najmniej 30 lat stażu pracy. Jeśli dana osoba nie spełnia tego warunku, może przejść na emeryturę w wieku 63 lat. Dla osób po ukończeniu 63 roku życia w 2023 r. obowiązuje warunek stażowy na poziomie co najmniej 20 lat. Jeżeli po ukończeniu 63 roku życia brakuje wymaganych lat stażu pracy, to przejść na emeryturę można w wieku 65 lat – w tym przypadku wymagany minimalny staż pracy wynosi 15 lat. Od 1 stycznia 2028 r. w przypadku posiadania przez osobę 40 i więcej lat stażu pracy, emerytura przysługuje bez względu na wiek.

Wysokość emerytury ustalana jest indywidualnie dla każdej osoby, w zależności od stażu pracy oraz wysokości wynagrodzenia, z którego opłacane były składki na ubezpieczenie.

Niektóre kategorie obywateli mogą przejść na emeryturę przed ukończeniem 60 roku życia. W tym celu przewidziano emeryturę na preferencyjnych warunkach, tj. wcześniejszą emeryturę. Niższy wiek emerytalny jest przewidziany dla osób, które pracują w szczególnie ciężkich lub niebezpiecznych i trudnych warunkach (np. górnicy i hutnicy, pracownicy zakładów chemicznych, pracownicy budowy metra, tuneli, policjanci, żołnierze i inni).

Podsumowanie

System emerytalny Ukrainy ma zarówno wady, jak i zalety, niemniej każdy obywatel ma prawo do emerytury. Liczba i skala wyzwań przed jakimi stoi ukraiński system emerytalny nigdy dotąd nie była tak wielka i doniosła, poczynając od zmian

demograficznych, poprzez wojnę i skutki załamania łańcuchów dostaw, a kończąc na powszechnej tendencji odwrotu od globalizacji. Zmiany te skutkują m.in. wzrostem stóp procentowych, wysoką inflacją i rosnącą skalą niepewności.

Poprawa stanu finansów ukraińskich emerytów jest jednym z wyzwań stojących przed rządem. Ukraina potrzebuje stworzenia i wprowadzenia nowych, korzystnych zasad emerytalnych. Te zasady powinny być proste, sprawiedliwe, motywacyjne, powszechne i zapewniające zbilansowanie systemu. Zmiany należy wprowadzać w miarę szybko. Twórcy nowych reguł powinni skonstruować adekwatny system emerytalny, czyli taki, który zapewni świadczenia emerytalne na odpowiednim poziomie oraz stabilność finansową, co jednak jest trudne podczas wojny. Emeryci są jedną z grup społecznych najbardziej zagrożonych ryzykiem ubóstwa. Współczesna Ukraina stoi przed koniecznością zaoferowania godnych emerytur rosnącej liczbie ludności w starszym wieku.

Istnieje wiele sposobów rozwiązania tego problemu. Są to: dywersyfikacja źródeł przyszłych świadczeń, a więc nie tylko pierwszy, publiczny filar solidarnościowy, ale także wprowadzenie i rozwój II filaru kapitałowego oraz rozwój III filaru prywatnych funduszy emerytalnych.

Zmiana ukraińskiego systemu emerytalnego jest zadaniem niezwykle trudnym zarówno z technicznego, jak i politycznego punktu widzenia. Na razie nie ma na świecie takiego systemu, który zadowoliliby wszystkich. Sukces nowego systemu emerytalnego będzie zależał od takich czynników, jak: okres trwania i zakończenia wojny, sytuacja demograficzna kraju, rozwój gospodarczy, aktualne warunki emerytalne i perspektywy społeczne.

Bibliografia

- Kozak M., *Ukraina stawia na prywatne fundusze emerytalne*, „Obserwator finansowy”, <https://www.obserwatorfinansowy.pl> (dostęp 3.11.2023).
- Malski M., Zińko I., *Mniejszości narodowe w systemie politycznym Ukrainy*, „Studia Europejskie – Studies in European Affairs” 2020, nr 1, <https://journalse.com> (dostęp 1.11.2023).
- Matuszak S., *Reforma emerytalna na Ukrainie*, <https://www.osw.waw.pl> (dostęp 5.11.2023).
- Petelczyc J., *Systemy emerytalne na świecie. Z którego kraju brać przykład?*, Gazeta SGH, 24 września 2020, <https://pixabay.com.pl> (dostęp 1.11.2023).
- Stańko K., *Ukraina przymierza się do reformy emerytalnej*, „Obserwator finansowy”, <https://www.obserwatorfinansowy.pl> (dostęp 5.11.2023).
- Trading economics, *Indicators*, <https://pl.tradingeconomics.com> (dostęp 6.11.2023).
- World Migration Report 2022*, <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/> (dostęp 6.11.2023).

Źródła ukraińskie

Булігіна А., Загорська Д., Пенсійний фонд України та вдосконалення персійного фонду забезпечення, Екоконміка праці та соціальна політика, Харківський Національний Університет ім. С. Кузнеця, Бізнес Інформ 2020, № 7 (Булігіна А., Загорська Д., *Fundusz Emerytalny Ukrainy a doskonalenie perskiego funduszu aprowizacyjnego*, „Ekonomika pracy

і політика społeczna”, Charkowski Uniwersytet Narodowy im. S. Kuznietia, *Biznes inform* 2020, nr 7).

Державна служба статистики України (Państwowa Służba Statystyczna Ukrainy), <https://www.ukrstat.gov.ua> (dostęp 1.11.2023).

Забуранна Л., Реформа пенсійної системи: складні часи вимагають системних рішень, Економічна правда, 12 травня 2023 року (Zaburonna L., *Reforma systemu emerytalnego: trudne czasy wymagają rozwiązań systemowych*, „Gazeta Prawda Gospodarcza”, 12 maja 2023), <https://www.epravda.com.ua> (dostęp 5.11.2023).

Звіт, Огляд основних підсумків роботи Пенсійного фонду України за січень – серпень 2023 року (Raport, *Przegląd głównych wyników pracy Funduszu Emerytalnego Ukrainy za styczeń – sierpień 2023 r.*), <https://www.pfu.gov.ua> (dostęp 6.11.2023).

Лазебна М., Про пенсійну реформу і запровадження накопичувальної системи, Міністерство соціальної політики України, Київ 2021 (Łazebna M., *O reformie emerytalnej i wprowadzeniu systemu oszczędzania*, Ministerstwo Polityki Społecznej Ukrainy, Kijów 2021), <https://www.msp.gov.ua> (dostęp 30.10.2023).

Міністерство фінансів України (Ministerstwo Finansów Ukrainy), <https://index.minfin.com.ua> (dostęp 6.11.2023).

Редько Д., Пенсійна реформа: Це буде у 2023-му, найпізніше – у 2024 році, Укрінформ 2021 (Redko D., *Reforma emerytalna: Nastąpi to najpóźniej w 2023 r. – w 2024 r.*, Ukrinform 2021), <https://www.ukrinform.ua> (dostęp 9.11.2023).

Статистика, Пенсійний фонд України (Statystyka, Fundusz Emerytalny Ukrainy), <https://www.pfu.gov.ua/statystyka> (dostęp 1.11.2023).

Якобчук А., Україну очікує значне скорочення населення до 2030 року: Прогноз KSE 2023 (Jakubczuk A., *Ukrainę czeka znaczny spadek liczby ludności do 2030 r.: prognoza KSE*), <https://slovoproslowo.info> (dostęp 5.11.2023).

Akty prawne

Закон України, Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування (із змінами та доповненнями), Верховна Рада України, 9 липня 2003 року, Київ (ustawa Rady Najwyższej Ukrainy *O obowiązkowym państwowym ubezpieczeniu emerytalnym*, Kijów, 9 lipca 2003).

Закон України, Про недержавне пенсійне забезпечення (із змінами та доповненнями), Верховної Ради України, 9 липня 2003 року, Київ (ustawa Rady Najwyższej Ukrainy *O niepaństwowych świadczeniach emerytalnych*, Kijów, 9 lipca 2003).

Закон України, Про систему гарантування вкладів фізичних осіб (із змінами та доповненнями), Верховна Рада України, 23 лютого 2012 року, Київ (ustawa Rady Najwyższej Ukrainy *O systemie gwarantowania depozytów osób fizycznych*, Kijów, 23 lutego 2012 r.).

Закон України, Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії (із змінами та доповненнями), Верховна Рада України, від 05 жовтня 2000, Київ (ustawa Rady Najwyższej Ukrainy *O państwowych standardach socjalnych i państwowych gwarancjach socjalnych*, Kijów, 5 października 2000 r.).